

ШЫН

Чер-черден медээлер

БУДУРУЛГЕЧИЛЕР СЪЕЗДИЗИ

МОСКВА. (СЭТА-ның көр.) Бүдүрүлгечилердин болгаш тывынгыр акыл-агыйыкларын Бүгү-россия сьездиин болдуруу акылын апаа дооскан. Онүчүгү азы-бүгү хевирлерин аягыраа акылдап турар бүдүрүлгечилерин, организацияларын муң аягык төлөөчкүлери оок акылына киришкен.

Рынокке шилчишикни үеинде улестүрүлгелердин аягык-чорудулазын надык азылыгы организацияларын аргаларын болгаш хевирлерин апаа дугуружу чугаалашкан.

Россия Федерациязынын Президентизи Б. Ельцин сьездиини акылына киришкен болгаш апаа чүве чугаалаан. Чокку үеде боттандырып чорудар социал-экономикади чаартылгалар дугайын ол тодартпай, биле чугаалаан. Кижилерин амыдырал-чуртталгазын экинжидери биле күрүнө структураларын тударына үнүп турар чарыдалдарны чааа көскүзү биле кызырып эгелээ. Эгелеп-башкарылга болгаш камгалала чарыдалдарын кызыгарынын хемчеглерин боттандырып эгелээ. Күрүнени эт-хөрөгизини 25 хуузуу, садыг, амыдырал хандырылга болгаш нинтинин кеменинде черлерини 70 хуузуу хуужулары көрдүнүп турар. Ортенктерин хостуг болдурган бүдүрүлгө харылзаларына база улуг салдарын чедире берген. Ычангаш күрүнө чагынын орнунга бүдүрүлгөлөр аразына керээлери калбартыр апаар деп, ол чугаалаан.

Сьезд акыл-чорудулагын программанын хуулоп алган. Эвилелдин президентизине В. Вольский союзтуган.

Кызыл хоорайнын тос дугаарлыг аш-чөм барааннарынын магазинине хамааржыр коллективтерин Чаа чылга тураскааткан байырдалыгына эркен чылда кылган акылын түзөөн.

Садыгынд удуруткучулары чымыланарга байыр чедирген. 1991 чылдың тамдык чедикшинерин чугаалаан. Мурнакчыларын шийлаан. Чаа чылдың бүдүрүлгөсүн түртүүгөн акылдаачыларга база байыр чедирип, белеттерин тывыскаан.

ГРУЗИЯДА БАЙДАЛ

МОСКВА. (СЭТА). Грузиянын найсылаанында Чоок бажынында чоогунга чартык ай үе дугурунда улумчылал келишпестеги тудуушуну соксаан. Чурттуу президентизин Зинаид Гамсахурдия чоок кижилерин болгаш огу-бүлээ биле кады козазы Армияны дөзюн чоруй барган. Президентизге удуз демисешип турган Тенгиз Сигуа талалакчылары биле эргечаргыны холга алган болгаш күрүнени удуруп баштаар тур чаагыны тургускан.

Президент дөзип чоруурда, 200 млн. аягы рублиди

аппарган, оңу дедир экинээр талазы биле хемчеглери алыр бис деп, эрге-чарыгда келген кижилер медээлээ.

Грузияда демір-орук болгаш агар транспорту аякылда эгелээ.

Куумчуларда корум-чуруму тургузуу, актылажыкшынын бооп турган үеде өрттенген болгаш үрелген бажынынын селтеп, бок-бузундуларын аштап турар.

Республиканын удурулгачында келген кижилер Муриуну Осетиинга удуз бооп турган хан төгушкүнүгү тудуушкунунары соскаткан. Осетиинга удуруткучуу Кулумбекову хоругдалдан хостоп ундурган.

Тур чаагыны даргазы Т. Сигуа журналистер биле парлагла конференцияын эрттиргеш, хөгжүлгөни надык оруун шилчи алырын база чурттуу удуруткучуларын алырын грузиян чон боу шиттирлээр ужурулуг. Парламент согудаларын иорль айда эрттиргеш дугурун турар бис. Хамааржыр жактуу күүрелерини дем-нежилгенине Грузиянын кирип болурунун база харылзаларынын калбартырынын дугайында айтыргыны чугаалажырына белен бис деп медээлээ.

КОЖАЛАРЫВЫС ЧОРААШ БАРДЫ

Тыва чоңуу культураларын конугу байлак, оңзагай талалары деп билдир мей. Уран чуртуу болгаш чонор-дартан кылдыр кызыр кайгамчык мастерлер бар болгой. Ол кылдыр-дыр, ырларын кандык деп бо. Даар силер? Оңзагай аягыларынын, ырларын таала биле дынаар силер.

Чоонга бистинге Бий-Хем районунга культура киңизинин эргелекчиси Марк Оюн удурткан концерт бригадалы келген барды. Оңу мурунда база чоран оңу ол, ийн удаа кээп турлар. Кожаларывыстык чон соруглазы — районнар аразында харылзаларын быжыгылашмаан, национал хөгжүм уран чуртуу табыштырып пропагандалаары.

Марк Оюн — конугула тывынгыр, таланттыг кижидир деп билдинс. Кө-

рүкүлдерини кичээгейин, сагыш-сеткилин дораан-на хаара туду бээр. Хөгжүм хөрөкөддерини кайгызынга-да ойнаар, уран-чечен сөздү содуу кижи деп хуулоп көрдүвүс.

Бо бригаданын бир оңзагай талазы, мен бодарымга, ында кирижи турар кижилер колдунда-ла культура акылдаачылары боттары. Ычангаш мергенили алыс бедик болурунда аягыла, акылынын айы биле кала-даа концерт көргүзүп чорутуларга кезээде белен, Людмила Малахова, Елена Сосновских, Зинаида Манды, Юрий Матвеев, Мира Ондар оларын көргүзүлгө соңуургадымыс. Оң биле кады Сергей Маскыр биле база таныштыымыс. Ол — Туран мыйш акыл-агый черини акылынын, боттывынгыр уран чуртуу идеялыг кижичизин. Кө-

рүкүлдерге ол тыва чоңуу уран чуртууну оңзагай, каталаттынмас бир хевирин — сыгытты бараалдашты сонуургадымыс. Оңу аажок сонуургап дымнадымыс. Боттывынгыр ол артисти уран талантынын көрдүвүс. Чүү дээр боор, кижин бурзуугу үеуеледи берип болдур. Көрүкүлдерини адыш часкаашкын — оларын күш-акылына үеуелеп болган.

Тураннын артистери бистин районун суурларынга чедип, төзөн Тыванын кызыларын, кызыларын айгырдыр белек кылдыр артырып каап берганнар. Кожаларымыс, онуктерини чагыны турда, даштын соо-ла турган, ыччалажок сеткил-сыгытты көтүгү чүве-соот, ырлар чылды турган.

Валентина БОНДАРЕНКО. Красноярск край. Ермаковск суур.

ШАК ӨСКЕРТИРИНИН ЧУРУМУ

МОСКВА. (СЭТА). Россия Федерациязынын курстандыры меэдэ тараткан. Шыда чугаалап турары бола Россия Федерациязынын Ивди Советинин Республика Совети чырык кезээлерин дуртун акылдаарын узадыр болгаш алкери энергиянын камаар сорула-ды биле Россия Федерациязынын деискеринге «дек. реттин» үени кирер болгаш «Чайгы» үени акылдаар

дугайында шиттирни хүлээп алган.

Оң биле холбаштыр Россия Федерациязынын чааа Россиянын деискеринге (Астрахань, Волгоград, Самара, Саратов, Киров област-тардан болгаш Удмурт Республикадан аягыда) 1992 чылдың январь 19-та 2 шакта шак согуучуштарын бир шак буртуугаан шилчидерин шиттирлээр.

«Чайгы» үеже шилчиге-

ни мурундагы доктаатканы деп Россия Федерациязынын бүгү деискеринге 1992 чылдың марттык сөөлгү висересинде шак согуучуштарын, бир шак буртуугаан шилчидери биле боттандыраар.

(Устүнде шиттир бугаар 1992 чылдың январь 18-те кезээ штактарынын бир шак буртуугаар чылдык алырын утпаар).

ДАГЛАР АРТЫНДА КЫШТАГ

Зоя биле Евгений Күжүгеттер нинтинин малын кадарганын бээр чээрби чыл аяк чоруурлар. Ол үенин дугурунда төрөн соххозуун экономиказын быжыгылаарына төлөпгү үлүн кирип келгенер. Оларнын арга-дуржулазы улуг. Анык малчына чоок-чаа Бай-Тал суурга ужу-ражы бердим. Малын апаргыны дугайын Евгений мынаар чугаалады:

— Байтагы чылдарда бир калдары дуулакачпа-лап, боттанып акылдап турдум. Ычан колдунда ээлөөм эрттирип каап, чана бээр болгаш бот акылынын чымыштын экин-ле эскер-бей турдум. Сөөлүредир бир кодан хүлээп алгаш,

акылдың харысалгалын ичин билдим. Чамдык чыл-дар чүлге меэдэ авес, а «Бай-Тал» соххозуң мал-чыныгыга конугу-ла шыл-галаларын көрүскөн. Малдын чаш төлүн камаанок, улуг бодун кыштан оңча-менди ажырып алыры берге, чамдыкта хой хорам-чалар-даа болуулаан. Чам-дык хары улуг, соок берге чылдары оңол солуп көкүлдү чаа турдувус. Ычанар кызарга-даа, дууа болбас үелер турар чоран. Ычангаш өр-ширеге дүжүп, өлгөн малдарын өртөөн төлөп-даа келди ген бис.

Зоя биле Евгений Күжүгеттер хире-шаа биле хуу-зунда малдыг. Оларнын

амыдыралына ол четчир. Эрткен чылын оларын куш-дар көргүзүү эки болган: төрүүр 100 хойдан-на 90 хураганын менди ап, бир баштан-на 1.6 кг дукту кырган. Ычан олар мурнакчы малчынарнын санын-га кирген.

Мурунку чылдарга бод-дарга, бот кыш элээр берелери таарыштыгы турар. Ычанга-даа хойуну күш-дегилдези союугу-ла соол-баан. Хойжу өг-буленин чагыла-ла күзели ар: нинтинин малын кыштан хур-мейди ажырап, орулгалыг акылдаар.

Кан-оол ДЕЛГЕР. Бай-Тайга район.

ХОСТУГ, ШӨЛЭЭН АЖЫЛДАЗА ЧҮЛ?

«Далашкан күске сутке дүжөр» деп үлгөргө домая бар. Ол чүү дүзүн оң? Кандырг бир үлгө бугурун алдыр дөзөндө, азы ыраа-уэек чо-рук чорур дөзөндө мьяк белек-кедир, ботамчалыг болу-рутур. Ол эки чагы. Кыл-ганай бүдүрүчелиг-ле кыл-дырга экин оң. Ычналза-даа аяк чылдыр, шүшпөн чоруктар ам-даа чигдөөн болдуру ийн. Чамдыкта кө-рүп чоруурга, апаа уду-руткучулар-даа, тускай эртен-ингилер-даа хамааржы бээр-дир. Ычангаш орта до-гаштыр бодунун чамдык бодалдарын илердиксездир.

Соххоз директоруну чы-лы, чырык кабинеди. Акыл-агылыг кол-кол удуруткучулары чыгып кел-ген. Эртенин аяк хуваал-дын чугаалажыры ол. Мен база-ла хой биле кады чал-гы кир бердим. Ол хун чылдыр аякылым хуваалды-ны доосту берген сонда, бир билдиринишини сайга-рып көрү-биле соххоз ди-ректору пончуй берди. Оң уктазы мындыг: «Арат (тараачын) акыл-агылычче ки-рип, адык-кыштак кылып алдыр хонаш деискерини чыгашпаар, күзгелээр черин база сиен кесип алдыр шө-лө чөпшөөр боорин, шөр малдан чөпшө сальды дилеп тур мей. Болдунар бол-

чаа эржи кыштаган, кодан хойдан садарын бодан кө-рүнер. Бир авес чөпшээр-ди аптар болузума, күрүнө ден чөзи алырын дуга-йында документтерин чет-челеп дүжар бодалдыг мей».

Бир-тээ, соххоzutи уду-руткучулары бурун биле олу-ржуп турар болганда, билдиринишини сайгарып кири-птилер.

Соххоз директору Вале-рий Хажиылай:

— Билдиринишини чер-де сайгарып, чугаалажыр деп турган чүве. Сөөлгү каш хонжик чоук көүгү-дөөн база ол-бо черлер-биле керээлер чарар дээш чай алыммай бардымыс. Оң кадында кыштагаашкын база капсыражы берген. Мез бодул турарын бола мындыг. Амгы үеде кадар-чы чоң бергелер турар тө-рүүр кодан бар. Оң сүме-лексел тур мей. Эрги кыш-так чүве. Деискериз берт чег. Суг ажыракс, машина чедирип бээр. Ында чур-таар бакын, чунар-бакын чок. Ычналза-даа холун эрт-тир бай авес кыштак чүве.

Соххоzutи кол бухгалтерин Валерий Кылан-оол:

— Чер айыл бөрүнчүн, оңу хуваарын талазы биле соххоzutи тускай комиссия турар ужурулуг. Тараачын

акылыныч шилчир дөзөндө акылчынын чер болгаш бүдүрүлгө фондурларын удурун база санаар апаар. Соххоzutи улал-маганын, одок-кыштаан үлө берип-тинис, а соонда соххоз дүжө бээр, а бистер, суурда акылдап, чурттап турар кижилер, чүчү кылар, кан-чал, чүчү биле амыдыраар бис? Кол хөргөилерини са-дары болуңамас боор.

Улуг прораб Лаина Ак-оол:

— Чер-деискерини бээр-да чүве болза, ол коноп-тарга кылар чуртал чо-руулай, оларын аягы-те-руу, салгалы кыгарыла, мичан-чал черин кайы хамаанчон кирилерге айтып бээрине таарыммай тур мей. Сох-хоzutи кол фондурларын са-дары эрге бисте чок. Кижин бурзуу хуу акыл-агылыг апарып, соххоз дүжө бээр чүве болза, культура база уруулар албан черлерин, шюланы нанчаары? Ажы-төлү кылар өрөдирин? Акша-төгөрник кайтын көз-риле?..

Кол инженер Танк Урка-най:

— Шынап-ла, соххоз дү-жө бээр чүве болза, бот чы-мын машина-техника, хонж-кынылар чүчү кылармы? Кижин бурзуу мал-маганын садып апаар чүве болза,

АРАТ БОЛГАШ ТАРААЧЫН АЖЫЛ-АГЫЛДАРДА

ректору хойжу бригаданын бригадирине даалга берип нады. Ботаныры кандыг ко-ду-да боттанып прото-колду-да бизнитимеди. Улаусту санал-оналы дээрим ол. Азы кижилерин дилег, айтырын аас-биле шит-тирлеттер апарганы ол?

«Чер реформаанын дугайында», «Арат болгаш тараачын акыл-агылыг дугайында» хойлуларын дугайындагы талазы биле «О-Шынаа» соххоzutи уду-руткучулары болгаш тус-кай эртенгилеринин хама-аржыламы ол-ла-дыр. Моңу чүү деп билди алырмы? Акыл-агылыг чаа хевирин көжүдүр дөзөндө дөкөөн ол бе? Бир системадан кө-зүңе шилчиринден көр-гүн турарлары ол бе? Бо айтырыларын салып тура, үстүнде удуруткучуларын санал-оналдарыга хама-аржыгып мынаар болдымы. Соххоzutи болгаш АУК-те юрист-консултантылар бот-тарынын хүлээлгенин күвесе-дип, дурум-саавыларын чон ортузунга суураалдып, оларын биле акылдаптыр турар. Бо ийн коллективте профаялда комитеттери кижилерин акылдап байла-лычче шоогу-ла кичээгей салбастай берген, ычангаш

социал камгалал чок-тур Гис. Соххоз акылчынарнын чер болгаш бүдүрүлгө фондурларын санап албаан, апаа шуут дөгбөө-дир.

Бо айтырылар дуң чаа-ла тургузууп келөөн бол-лай. Хамак ужуз районун, республиканын удуруткучу-органнарынын акылдаачылары ол-ла хойлуларга хама-арышкан дурум, саавырларын сайгарып, үр шыгылап, чоңга тайылырды айтыр-турарды.

Соххоzutин акылчы-нарын, малчынарын ам-чегере чедир ажылап, күз-данып кээрме? Ам болган авес бе? Кижилер хостуг чурттап, акылдаар дээр-дир. Деткир херек. Оңу хоозун чуга-соот биле тотуруп, чымып турган хер-рээ чок боор. Өөрдир хер-рээ. Республикада чаа тур-густунган тараачын (арат) акыл-агылыг ассоциация-зын удуруткучуларын мездер чыып орбай, көзүнүн аялы-шичирине көрүп, чүвенин уг-шени башка-рып болза эки деп болалды мей.

Адагыни соонда мындыг чүве немел каагы: үстүнде сайгарып турган билдирин-кинин ээи мен болум мен. Мэдир-оол ТУЛУШ.

Тес-Хем район. «О-Шынаа» соххоз.

оңор-буруткучуларын амыдыралына ол акылдарын сула байлады чорудуу келген.

Чурттаар оран-сава фон-дузун хуужуларынга белеткел акылдарын бай-далы Тыва Республиканын Министрлер Чөвүлелини Президентизини хуралына чугаалашкан, үстүнде чүт-лери демделген болгаш республиканын чуртталга-коммунал акыл-агылыг дөзөндө деискер-бүдүрүлгө катты-жымышкын хоорайга тус-коннарга, министрларга болгаш ведомстволарга Ла-разында чүтлери бот-таандырып чорударын лаас-кан.

1992 чылдың март 1-ге чедир республиканын чур-ттаар оран-сава фондузун инвентаризациянын болгаш паспортизациянын болгаш хоорайларда районнарда бүдүрүлгөлөр болгаш ор-ганизацияларда чурттага-шолун хуужуларын бүгү айтырлыгынын дүштү-рулгенин жалдырап, дүштү-рулгенин коммунал акыл-агылыгына, бүдү-рүлгөлөргө болгаш органи-зацияларга хуужудула айт-тырлыгынын талазы биле эргежок күтүлэ, методиктиг дузаны чедире:

Чурттаар оран-сава рин-өгүнө шилчиге үе-чаазында чурттага-ажылап база септег-түүгү организация-ларын хуужу биле күрүнө болгаш муниципал чурттал-га баржынарнын хөг-жө-лектерине көрдүнгө исе-ледесерин, чуртманын гелдерин, нормаларын баржы-лашкан, хуужулап кварти-раларын халдырталып бол-ган септелген халдырап, Инвентаризациянын бол-гаш паспортизациянын шы-нарын экиндей соругла-биле ТР-нын Министрлер Чөвүлелини Даргазынын Оралакчызы В. А. Паруниин баштаан акылын бөдүтү туругулан.

Улус депутаттарынын Кы-зыл хоорай болгаш районнар Советтеринге чурттакты чоңга чурттаар оран-сава фондузун инвентаризациянын хоорайга тус-коннардын хуужулу болгаш негед-деринин дугайында толга-рып медээлерин дарый хан-дырып дааскан. Телеви-дение болгаш радио дамчы-дылганын комитетине, «Шы» база «Тувинская правда» солунарын редакцияларына республика-нын чурттакты чоңууга чурттаар оран-сава хуужу-дугаанын чуртталга норма-тивтиг документтерин чо-гуур үезинде чыгарып дааскан.

ТӨЛӨВИЛДЕРНИ ЧУГААЛАШКАН

Тыва Республиканын Дээди Советинин социал полити-ка, аграр полтиканын болгаш экология база күрүнө тургузууну талазы биле комитеттерин хуралы бо-лдул эрткен. Апаа чер дөзш төлөвир дугайында, чурт-талга фондурларын хуужулар дугайында Тыва Республиканын хойлуларын төлө-вилдерин, а ол ыкшак кү-рүнө өмчүзүнү объективте-рин Россия Федерациязы

АМЫДАРАЛАДЫН АЙТЫРЫ

«1991-1992 чылдарын кышкы үезинде Россия Федерациязынын энергетика, транспорт болгаш чуртталга-коммунал акыл-агылы-ларын үзүктел чөг акыл-даарын хандыр талазы-биле чылдык болбас хем-чеглер дугайында» Р.Ф-ин Президентизинин Чарын-ны күвөстенин турарын дугайында айтыргыны рес-публиканын Министрлер Чөвүлени чаа чылдын му-рун чарыла чаа чугаалажып көргөн болгаш ол талазы-биле доктаалды хүлээп ал-ган.

Республиканын энергия кудраыларын таарыштыр хуваар болгаш үстүнде айтынганын черлерин акыл-чорудулазын докта-амал кыла, бүдүрүлгө база амыдырал-чуртталга-нын бот чугула айтырын холга ап шиттирлээр тала-зы биле тускай комиссияны Министрлер Чөвүленини Даргазынын оралакчызы В. А. Паруниин баштадыр тургускан.

Энергетика курлавырла-рын дуган хандыр тала-зы биле комиссияга дараа-зында чүтлери боттанды-рып чорударын Министрлер Чөвүлени дааскан:

— одалга-эне р г е т и к а, транспорт-орук комплекзи-нин болгаш чуртталга-ком-мунал акыл-агылыгын үзүктел чок акылдаарын хандыр хемчеглери бот-тандыраар.

— херек апарган тава-рылга одалга болгаш есе-ке-даа материал-техниктиг курлавырларын тус-тус тө-лөргө эле хуваар, а ол ык-шак коммунал акыл-агылыг хандырып турар транспорт

черлерини акылын таа-рыштыр организациялар болгаш еске-даа бүдүрүлгелерин акылын апаа хаара ту-дар.

— чоңуак акыл, амды-ралына чугула херектиг объектилерин доктаамал акылдаарын хандыры-би-ле бүдүрүлгө черлерини олар чүтүлдере болгаш электи энергияны хемчег-лерин айтырып тургаш, өзэ-жип күлүп.

Одалга болгаш еске-даа материал-техниктиг курла-вырларын эле хуваа-анын үзүкүндөн продукция бүдүрүп чорударын ча-гыларын чедир күвөстөөн болгаш күвөстөй барган бүдүрүлгөлөргө торгал оонаас. Ол дугайында шиттирни комиссия хүлээп алыр. Ук комиссияны шиттирни күвөстөөн та-варыла, чедир чорутпаан азы бүдүрбөөн продукцияны бүрн өртөө демөөдиг торгалды оонаар.

Комиссиянын хүлээп ал-ган шиттирлерин күвөстө-й райончоннарга, минис-терстволарга болгаш еске-даа ассоциацияларга болгаш еске-даа катты-жылышкынарга, бүдүрүлгө-лөргө база организацияларга албан болду. Оңа байдал-дар тургузунган таавыр-галда комиссияны үндүргөн шиттирнин бир хонж хуу-саада сайгарып чугаала-жыр.

Республиканын Статисти-ка эргелели комиссияга хе-рентиг чогуур медээлери болгаш статистика өтчөдүн январь 1-ге чедир белеткеп бээр.

(Бо доктаалды редакция январь 9-та хүлээп алган).

КЕЗЕМЧЕ ХООЙЛУЗУН ШЫҢГЫЫРАДЫР

Боом хемнер баштарына, шынаа, хөдөр делгемнеринге чүс-чүс чылдарда чурттап, хуу амьдаардыг чоран тыва чоң үнүк-бизик билбес, нинти билди чамьс-даа болза, бот-боттарын хүндүлөмүр, үс-дүптөн салгал дамчып келген, угутуну, бичинин бастып дорамчылаас дээн алдап болбас чакыккан хоойлуду чораштар. Шаанда уугу кижилери бичилери мурнай мендилээр, мурну-биле эртпес, оларны чугаанын үсө кирбес, ону чычпал болбас деп угадырга оң жуурун билдир. «Качангыш, чүгү?» деп тодаралып айтырбас чораштын уругуназымгыларын атуулук, солунар-га бижик, радиога дамчыдылталарга угадып, амгы салгалды эргит тыва чылдарга өөрдиргени өвөш өзес сакдарын чедирип турарлар...

Амгы анык салгалдын чамдыктары надыгы-дыр, көрүр даан! Улуг назылгыларга автобуларга олут чалып бербес, далгыштыгы үтүө-союп, чачын эининде, кыштын соогууда жышып, човууртап-даа чораш, көргөш дуза чедирип, үчтешкенин көдүрүп, орк дөгүртүп амаачык, тулдуп чораш чүүлүн үтүп, хунаап аллаар, болун харында даа этпес дорамчылар... Үжөн, дөртөн чылдарда аныктар мидыг делрин, кээрде вок кычпал турганар бе? Чок! Ам чүгө арнын-нүдүрү чамдык оолдар, кыстарымыс оокунууманыл? Бо хунерини анык салгалынның билин канчал көшкүн үнени аныктарына дел-дээрал? Дора дээрге беш, он бир кластарын дооскан, харын-даа дээди, ортукам билинг болтулардыр. Үндүг билинг салгытар Тыва Арат Республикасына үс-дээр турган бе? Чок! Ам ол аныктарын чүгө хулугайлал, анык чок, кем-хем хөдөүтүгү, хоорай, суурлар кезип, харын Сали акжык, улду турар апарган. нары ол?

Манаа тайлбыр чаныс, төлдү төрүмөт мөзүшүн-нарыдан, иштин сагыш-септиг делегинин делгем, арыг чаагайындан ол хамааркыр. Кини дриг бол, дустуг дээди угаанын бога-га, бодун чон аразынга ал чороруу, биче септигиди, хүндүлээч, эвилде, кижини зиг болуру, ада-езинин чагыларын бичининден дынап, ону чурттагалдында ханжытас хоойлуду дег хүндүлөп билдиндирин кол хамааркыр.

Чамдык арагалар, алгы-жар, чокшур ада-нелер толун келир үеде күрүнеге, чоңунга аныктык күш-аыкыл кылгылар, азы удуртур-баштаар чөлөөргө эрге-ду-жаал кирин дуглап, секири-көөкүтүр чылдар бичининден хөвиреп шы-давайып, үрүмкө чагылары дээш каркы сөгөлө, харын хол чедип, этпес тургаш, бодунга үдүр даяжын, өжөш, дедир кизи кылдыр хөвиреп алгаш, адазы огдун, ке-ир-уруун өлүрүп, кем-хем-рекек өг-бүдүнөк келгиң-нери боттары онаажып,

Кижилер болгаш хоойлу

Кеземче ялазынга кирип турарын каш чыл улаштыр судуң арат төлөзон тургаш караам-биле көрүп, хураал-дарга олуржуп, шинтекиди үндүрүп тургаш көрдүм. «Чадана хоорайнын бир куудукчузунда нин анык оолду олуг мөчүлери чы-дур» деп медээ милициянык дежурыйларына дыналып келген. Бирээси холунда бичкегит, өскөзү тунган чү-веси чок ээрик оолдарын ажык турган бир бачыкче кире мажакып келгеш, арагалар орган ээрик үш-өр, ний хөвөжөк кижилер-деп ажык суксун бээрин не-геп, бербеске, боосаала-рыкчы бижик анык, кы-жаганын, олурганарнын би-рөөзинин өвүчү хөвөжө-жөн ээрик болуш-кыш, оолдарын ол-ла черинге олур бижектеги, черини базыр соорула-биле ээрик эми-биле дем-нешип, куудукчуке үндүр сөөртүп кааныкыч истеле-дей илөөрү. Өлүрүчүтө ха-маарыштыр РСФСР-ниң Кеземче дүрүмүнү 104 Чү-дуну онааган черекти Чадана-нын уугу суду бо чуул-ду авторунун киргизгени-биле ний хун иштинде сай-тарыл, буруулу киниге ний чыл хуусаалыг улус ажыл-агыйына амьдаар шинтекиди үндүрүм.

Тыва АССР-ниң Дээди суду ол шинтекиди пешелгел-солаан. Когараан кижилер-ланып, оозат-ондок кылган кизи шенделге шийтирер, азы шуут шийтирбес. Кыска-чылыг чугаалаага, өлүрүчүчү чүгө шаңаваас, маадыр ат, орден, медаль бербес. Бичанчыл өлүрүк чорукту санжыкырылган турарына бир чылдагыны ол деп боодаар мен. Устун-де бижиканын кышак чикек-тери хойу-биле бо чүгөге кирип болуру, чынаала-даа анык-шүжүгүнү катал чонга сагындарып, нараттарын суун сымалдырган ажык чок деп түндөлдү боудага кылдым.

Шаанда хоойлу надыг турганыл? Тывалар боттарынык амызынга четшип, аар-берге камдылдып чога-деп билбес турган шаг-да мал оорлаан кий-чангыс алмак-чикөк кайгалдар-нын канчаар шийдип турга-нын улуг назылгыларын сактышкыныларындал, сал-неп дамчан ярлардан чи-жектени кирип тургаш, көргүзерин оралажып кө-рөиң.

Бичангы Чая-Хөл району Шачы сумузузун най-галы, ачанын төрели бо-дур кизи чораш чүс-дир. Тывалар кеземче хоойлуу калдырал, арбан, суму дар-галары анай, хурагандал болаа чедир херетерин үсө шийдип, «кара-ог» деп алаары шоочалыг өгө оор кылган, шийтирбес кизи-лери бачынап, албадал

Калининград (Мос. ква. обл.) - Американы аякканында бээр 500 чыл болуру ою бо чылын демделет-тиер. Кизи төрөлгенин төүгүндө алдарык ол бо-дур чурат турганга чурат анык адыр хун эгизиге биле аяккалар космос кораблы-онтаргайнык делегинин са-дык үндүрүгүн делегиин улуг артеменнери белеге. инни турар.

КИЖИЛЕР-БИЛЕ ҮЛЕЖИР

Улус-биле аралашпас, хөөрөшпес, билди алган надыгы-да бир чаа чүвезин кижилер-биле үлөшпес, ол дугайында оларын ботларын дыналас болза, базар-баар черин тыппайн баар чыгыш асыл чонгар чорур. Олар чыгар-кагай, чуга-кыр, учуларды бибелестер, Блндылар, эвээш харын, ылаңгыя бо үеде.

Шаг-шааңда бээр Бил-ривм өш бар, адын Бай-ныч дээр чүвө. Бо хунтерде ол бенинен турар, ишча-ла-даа чадан чаны хөвээр. Бо харын үстүнө чуга-лаан кижилеринин бирээси ийин.

Чедип алган мергезили — башын. Орус дыл болгаш литература, төгү башкылап, Эрэнге, Сүт-Хөлге, Удуг-Хемге, Тес-Хемге акыл-даан, өөрдөлгө эреглекчи-леп, директорлап-даа турган. Партия акылына база би-дир.

Чокка чедир-ле мораль-дыг шаңал эн чугула дий-жин чордуусе — хүндүл-деп бижиктери йады хой, космос-ою обжунувиң. Чыгышмыш-кын министрествонун, «Билдиг» шинтекилин... Назынның дем кезини лекторлап, пропагандашпес-эрттиркен.

КАЛИНИНГРАД (МОС. КВА. ОБЛАСТЬ)

Ажык чонун кадамын камгалат, бижик-лаарчыг утлуган «Кадыкшылы» программанын Тады районга аяккадал кылган турган. Оң 1991 чылда мүсселдени улус депутаттарынын район Сөөдүниң хураалыга чугаалаар көргөн.

КАДЫКШЫЛАДЫ ЭКИЖИДЕР

«Революциянык чалбыжык». С. Тока аттыг союктарын директорлары сүт хун-ларын акыптап, районун агроулеттер каттыжыш-кынын улуртуудагы орта деломенин көргүзгөн. Ол анык амыл-агыйларын улуртуучулары, профилей козниктерин улустун аякка-ларынга, чурттаалык, лыптарынга таарымгалыг байдалдарын тургуза-рынне кошкак кичезигейя

салуп келенин хуралга айтыкан. Районун «Кадыкшылы» программасында хөвөжө-лери 1992 чылдыг баштайгы хунтеринде элөөш мүссел-дир чогур акылды чоруду-рын комиссия таласкан. Бо чылдын ийин чартыны-ла комиссия четтерини элер талазы-биле кидик аяккады чоотканын ху-раалга катал дынаарын шийтирлээ.

КОРГУНЧУГ БОДАЛГА КЕЛДИМ

Рынок өрентерин кыз-гаар чок утлугтары, бо-дуну чонун кам-хайыра-чоңка мүдүн чин турарын-да, ма-малдан чок кижилер-леңиң дайнам хлөб тып чирин хун бүүр бергенде оран. Заводтары, фабрика-лары, нелээ ажыл-агыйны хуу кинилерин холунче бергенин соонда чедип-мөстерин дарлаар апар деп боодаар мен. Бичан кымыс-даа күрүнеге аяккадал деп албадаас. Ажыгың хуу киниге аяккадал, чөгенип төлөверин алыр-ла кынаа, а хөргөптенин ордулазы көвүдээр. Мынап баарга, чоңуң материалдыг болгаш моральдыг бадалы улум басырар.

Амгы байдалды алгаш ко-роңдер, кайда-даа бичини куругу салдырарымыс ээин-де бар-чок бараанын оочурулаан кижилер чүс-чү-дү-биле тургулаар. Мөөн соңгаар бистерин түтү манап турарыл? Ам чамдык кини-лер ажык-кончаа суруп турар. Чинээ, Чыраа-Базы, рокоуовулдан чаныс шил кылтып арааны алгаш, Ча-данага 58 рубльге сандып турарын көрдүм. Арага-ла-рынын эвөжөженин, үнени бергезин улум-на аяккал турар киниже кижилер ол-дур.

Хуу-даа кижилерин, са-дыгыларын-да талазын-дан кижигиң жуа чок, са-дып алыкчыны мөселеп, үл-теп кааштары анаа чүвө. Кичиниң чинжеептерин кырманнары улум дарга-йын, акина-төгерикти бол-гаш шимчөсө хөвөжөни тып ал-турар.

Удуртукчу чоңун амы-дырал-чурталганы экино-деп дээш хөвөжөк апар-ла турар, а түнөсүн эки эвөс, талон-биле өй-хөвөжөлдиг амычым сандып арга, ол чакык ай иштинде амыды-раарына четпес боор-дур. Кичиниң кадык-чаагай, сергелен чурттаары эки аш-чүмөден хамаарып бол-гай. Ылбыргай бичан ча-тар азырал оран-нелер урурлары тотурбес, ыял-ла нелесиде кем берин аы-рар. Ол чаштар кидик байдалдыг болурлары?

Боғун мында эңге ди-дим, анык-ишчи кижилер чыгылган-дыр деп Тыванын тараачын болгаш арат акыл-агыйларының ассо-циациянык баштайгы кон-ференцияныга саяал берген эштерин бирээс чугаа-лаан. Ою бо бодалы-биле бүрүнү-биле чөпчөзөреңип болуру. Рынок деп аттыг, ыяччала-даа укур-утказы бисме ам дээринең орта бидинмес экономикаг бай-далдыг, чүгө бураал дүш-кен РСФР-де эвөс, а рес-публика, область, район бирүгүнде амыл-ишчи ха-рыкылар туруп, эртес-турга канчаар-даа азык, каш натар улугтан бо үеде боттарымыс акыл-агыг тур-гузуп, продукция бүдүр-бис дээр кижилерин дидим, анык-ишчи кижилер дидим, оон өскөр канчаар алаар боор. Оларын анык-ишке, эт-хөвөжө, акиа-төгерикке жамаарыламыс бизнесмен, коммерсант, брокер мен дээр кижилерден бир анык. Иайы-бир бүдүрүлде чери-ден амы-чөм, арага-дары, иди-хөдө, эт-хөвөсөд, ма-шина-техника салдым, ал, ону арат өртенге улай садып сөктүн оларда чок. Ботта-рынын күжүн, чүктүзүн үндүрүп, кара дериң төп турган, шынык күш-аыкыла-биле ашыг-төгерикти аякка-дал ал, нелээ акыл-агыг продукцияны бүдүрерин олор күзөп турарлар. Олар-нын чамдыгы бут кырып-када туруп, анык-агыгым бижымып, амы-чөм шуудал, чоңга эргөкөк чугула ээ,

КЫЙГЫРЫГ БООП ДЫННАЛДЫ

сүт аймаа дээш өске-даа продукцияны бүдүрүп турар апаргарлар. Ажыл-ише, акык-төгерикке олардын акык-чакырамыс боғуну-гү-ларгай амьдыраалын бисти үндүрүп болуру. Чо-гумна ишди кижилер ры-нок харылаалары деп ала-арымыс күзөлдөвүс ботта-дырып шийдилер.

Конференцияны чым-дырган соруламы чүл? Республикада тараачын бол-гаш арат акыл-агыларын акыл-хөвөжөктерин байдалык амыл-хөвөжөктерин байдалык чугаалазын, салгыран, өй-нок харылаалары деп чар-лаан экономиктиг байдалга мөөн соңгаар тараачын амыл-агыларын, оларга салгыраарын-нын, оларга дузалаанын-нын аргаларын тыварын конференцияга сүмөлдөп, ассоциациянык уставына нелмедделерин, өскөргө-лөрин кирип, чаарткан уставын хүлээп ал, «Рос-сия фермери» деп фонду-зун Тыва салгыран тургу-зуп, бо чылдын февраль 10-ла Москва болуп эртер фермерлерин тараачын-нарын, араттарын, нелээ кооператорларын И Бугу-роосия сөөдүниң акылыгы-га берип кирип делегата-тары соңуп алган.

«Өй» союктун удуртукчу-лары, анаа нелерин бар-ган, Сергей тайын, сине-ден белегекши, силерге са-даданын деп союк-биле ду-ругуң чаданын. А боду 18-ле хонук иштинде 130 тонна сенин незе шаап алган, Союктан мал сандып алың деп Сергей ол дилеп чаданын. Анык фермерге дуа каларын дугайында айтырыгы Бин-Хем райо-нуң удуртукчуларын бил-роон Маскын-оол дара-беани шийтирбес шыла-ваан. Амгы үеде Сергей акыл чок. Оон бодунун чү-газы-биле алыра, холла-рын карманга алган чад-гааран башып турар.

КАЙЫ БЮРЬЮЛ?

— Ол мен эвөс, мөзө-биле аттап, өске Бюрью деп ки-жи-дир — дидим. 1938 чылда Тыванын ре-волюту ширинге алдан-хүлөтөм эрттирп турганда «Элениге боолашкынар-ны» автору Арат Борбак-оол база анык аяккадал тур-ган. 1946 чылда Тыва ре-шери дүшкөн. Ол чылдан эзелтен, Иштиң хөвөжө-ктериниң миллиян ортанына хөй чылдарда аяккадал, пенсияны үндүм. Мээ-биле аттап чаныс чө-руттугларым бар. Оларын атам, баллаларым дөмөй: Бор-болер, Монгуштар, Борис, Шырапович Бюрью суд, прокуратура органынага, база бир Борис Бюрью Ку-руенин аякыл чок чорук комитетинге, мен база-ла Борис Бюрью ИХК-ге аякка-дал чортувус 1948 чылдан бээр Чадана хоорайга аяккадал, чурттан келдим.

Тараачын болгаш арат акыл-агылар

ТЫННАЛДЫ

иниңи комитетин тургуска-ны министр дынаптан. Ийе, Тывада чери хуу өчүгө сатпас деп коо-лукутан, Республиканын Дээди Сөвдүнүн сессия-ларын бирээзиниң депу-таттар ылдыг шийтирин хүлээп алган, тыва кизи-лери хөй кезинге эки иштинде 20 га люцерпа шыгу, 20 га сугаттыг чер дээрин арат акыл-агыны тургузуп турар М. Ч. Өл-зей-бол сөткүл ханы чүгө-дөп турду, миччала-даа бо арат тусмайлаан акыл-агыг тургузуу айыр дээш 1 чыл азынны инжир органа-ныларын нелиң келген.

Конференцияны акыл-агы кичиркен удуртукчу-лар тараачынарга, араттар тайлыбыр берген. Эж ылаңгы республиканык икстини министр Ю. Т. Стал-оола айтырдыр хөй болган. Министр тайлыбыр хөй бери турар, Тывага чер-нин хуу өчүгө салдыр ду-гайында хоойлуудулга көр-тө республикага чер рефор-малы боттанмас. Юстиция министрствонун акыл-агы кичиркен хоойлу-дурм эксперименталы керүскен деп ол чугаалап бол анык, бачынап тылзы алырын билер магдалыды хуула аяк-рачтын, арат акыл-агыг чүгөдө черип болуру, бир эвөс хуула өчү чедип бол-за, чөдөн алыр белең бол-ду, чер реформаның дет-кириник талазы-биле хөй-

Ассоциациянык президентини Албай-дужаалды ызыг ады анаа өскө делгесээрлер, дашык чурттап-биле ка-рыкылаа туларына доғу боор деп тараачынар, араттар шийтиргезинер. Чер реформаны ботта-дырып чорударын тараачын болгаш арат акыл-агыларын нелмеделер, хөвөжөлдери биле харылаштырып турар деп чүгө билдингир. Тыва-ның тараачынарын, аратта-ры, оларын ассоциациязы, Чер реформаның болгаш тараачын, арат акыл-агыларын дедиңир талазы-биле нурум чач аныкыла ботта-рының шаа-биле кызып чорудуп турар деп конфе-ренцияны акылы көргүскөн. А Сөөдүниң бо чугула аяккадал киргизгени ам-даа суду. Тараачын болгаш арат акыл-агыларын Удуг-Хем районда ассоциациянык даргаам Б. О. Бо-кыштайын, республиканың Дээди Сөвди, чер-чөлдө Сөөттер, Агроулеттер эи-делениң даргалары хөй чугаалап, эвээш аяккадал, дуза катийн турары деп чугаалааны анаа бадмык болган.

Боғун тараачынарын, араттарын, э-не үнелгит чедириник: тыва кизи акылыгы хөвөдөн ушкы-лар, оон азырлар укурду-леп бодалды анык-ише шийдилп турары. Ол бодал салды боттен тараачына-рын, араттарын чугаалама кийгырыг бооп дыналып турду.

Шангар оол СУВАН, «Шымың» көрр.

КЭЭРГЕНЧИГ БАЙДАЛДАН...

Тываның Култура ажылдакчыларының эвилели тургустугандан бээр үш ай чаа ажык турар. Районарда оон эге организациялары база тургустуну өгөдөн. Бий-Хем, Овур, Кызыл, Каа-Хем районнарда эге организациялар ажыкты шуудай берген. Тыва Республиканың Култура ажылдакчыларының эвилелин баштаар черини даргазы Сергей Алексеевич Байырдан дараалында айтыргаларын салдыныс.

— Россияның Култура ажылдакчыларының чогаалчы эвилелини 1-ти сьездизини дугайында өткен чымын бижээни болгай тигер. Бо чаа Эвилелди тургустуну келген чыдагааны чулел, Сергей Алексеевич?

— Россияның улусчу депутаттарының баштайгы сессияларына култура министрстволары херек чок, дүжүрү, културанын ажык чок дээр угаан-сарыыл чок чугааларын, маргыдаларын кестүп келгенниң соонда култура ажылдакчылары сезип тырттып, овартынып, бот-камгалалдыг хемчеглерин ап эгезинер.

30 чылдарың эгезинде Германияга Гитлер эргичтерини холга ап алганда, оок оралчымыз. Ребелесте турган «...Култура деп сес дынааныма пистолетти сегирип алысаар мен» — дээр. Оон соонда Маркстың Гейнениң, Гейнениң Пушкинниң чогаалдарын өрттедип эгезинер. Бо хүнерде — шакла илди хериперин үлүгдүлүр бузулган, хоовураан чуртун дөвсөөрүндө эгезинер чымын фактылар көргүзүп турар.

Дээди Советтин тускай комиссияларының кызгадарының шыдашпанын, Россияның култура министри Ю. М. Соловьев ажалдыан үнериниң дугайында билдиринишини киирген. Чымык черлерде Култура министрстволарын дүжүрүп эгезин бооп турар.

Рынок, экономика реформазы — конугу дошкун, кээреде чок деп Ленинград хоорайның култура ажылдакчылары 1988 чылда сайгарып чугаалашкан, баш удуур угаан билген, боттарының чогаалчы эвилелин тургусканнар. Оларын базаазына бир чыл болганда Россияның култура ажылдакчыларының чогаалчы эвилелин тургустунган. Бүгү хой-ничи организациялардан № 1 шыныалтаны бо эвилеле тынсыкан.

75 чыл иштинде Коммунисттик партияның «идеелдинде чөдөкенини», «далыгыны» болуп чоран хирезинде култура ажылдакчылары кээргенин байдалга чурттап келгенер. «Сартымын» бээр туржук, ай санвида 321 рубльди шаанынга чедир төлөвени, иниги-ледин эне куду чалазынга кирип наан турган болгай. Култура-чырыдышкын ажылдакчыларына болжур, сагыш човар кижилер, чаңап кончуур, хөрөктээр чорук ам-даа хөвээр.

Бөгүн култура ажылдакчыларының ортунам шалымы 270 рубль. Улус депутаттарының хурал-чыгыныга чүгле улус өоредилге, уран чүд дугайында чугаалашкан, бо профессионал кижилерин утту алар. Чугаалаш үнүп кээр-даа болса, утда чок, каттырышчы кылдыр чугаалаш өгелээр... «Шоолай клуб» дээрине-ле ой, (Чүге шоолай болуп турарын анализтеп билбес).

Чаа эвилелдиң соругаазы — клуб, библиотеза, музей байдалга таваркып болзей, парк ажылдакчыларының экономикти эргезини камгалаары, рынок үезинде берге байдалга таварышканнарга дузалалары, национал култура политиказын углап башкарыныга киржири дээр оон-даа өске ачуула процентиналдыг айтыргаларын эвилелдиң Уставында кириген.

Бисте профессионал эбу-биле шипитирээр айтыргаларымыз дыка хөй. Чамдык специалист ас кижилерге дооразыдан көөрге — амыр, чик амыр деп бодалар. Бичангай култура удуругаазына специалист ас, таварышкан даргалары, башкылары «томуйлап» каарга, ол кижилер үр болбас. Азы оларнын чүве билбенин ажыглап алгаш, чамдык специалистер өсүлдө чок, «дыштаным» олуруп бөөрлер. Мындыг чорук-биле өлөтөшсө болуру — бистин эвилелдиң соругааларының бирээзи.

Рынок үезинде култура ажылдакчылары кан...

Култура болган рынок

дуру? Култура дугайында тускай Хоюлда белеткенин турар бе? Култура Программаны кижик турар силер бе?

— Хөй-хөй чылдарда азы, радикчы хөнгө чачыгып калган чоруктан уштунуу берге болбайн канчаар. Эне белеми — «тапташкын чылдарында эне турган» деп философия-биле чурттаар дээр кижилерге дыка берге болуп. Култура албан черлерин приватизацияге кирбес-даа болза, алыр шалынын боттары ажылдап алыр алар. Көдөңүн-даа, хоорайның-даа култура ажылдакчылары бизниг шынаш Култура министрствозуну мурунга эвес, а ажылдап турар девсизнерини чонунга өтүтүп кылдып, тускай куш-ажылык коллектив чөвделин хоюлда дуугаар тургузуп алгаш, сан-хөө айтыргаларын чүгле боттары шипитирээр апаар үе келген. Бүгү-ле айтыргаларын куш-ажылык коллектив боду шипитирээр. Совхоз директору-даа эвес, көдө Совет даргазы-даа эвес, култура килдизинин эрбелекчин-даа эвес, а чөвүлел боду бодунум салымын шипитирээр. Бо хүнерде култура албан черлерини чаа ажылаар аргаларыне кирери дээр-ле көдө Совет, районуну күсөкки комитеттерини удуругулары хемдерлешип турарымын барымдаалары бисте көвей. Амыдырал боду-ла албаптар деп чүвени ожаанын турарлары ол. Россияның култура дугайында Хоюлдузуну чүгле бараанын көргөн бис. (Төлөвисти бооп чадавас). Бизда дыка эки, чогумчалыг чүүлдер бар чоран.

Тываның 1995 чылда чедир култура хөгжүлдөөзиниң Программасына киришпезин бис. Култура албан черлериниң коллективтери ол Программаны биле таанышпаан, а чазак черинге бадылап каапкан. Ол шыкаш күрүне шааналыне душту-же-ле кижилер кире берген. Эвилел анаа база киришпезин.

— 1991 чылдын сентябрь 25-те баштаар черин даргазына соугуттурган, чуну кылдып четтиргинер, Сергей Алексеевич?

— «Каас-кояркак, тамчыктың чорутуу чүгле хоюдуң чугаа бүүдүр боор-чүве» — деп мерген угааның Лев Толстой бизниң болгай. «Олутта олча чок, чыдында чыргал чок» деп тыва чон хуу очугурут чурттап чоран болган база өтүр сөглээр. Моок мурун чыдында чылдарда шыкаш үзүнде удуругуларже көрүнүп олган, ол-бо чүвенис чок, чедир хандырымаан бис деп турар чүве ам чок. Чүгле бодунга идеэзери артан.

Култура ажылдакчыларының эвилели моон соңгаар мындай байдалдыг тургустунуп кээрин билген, тускай дузалалык фондларын тургузуп эгезин, Россияның Култура эвилели оок чогаалчы эвилелдер-биле, Россия Федерациязының Култура министрствозу-биле култура дугайында хоюлууну, оон-даа оок култура ажылдакчыларының бот-эргезин камгалаан чаа хоюлулары белеткээрине киришин. Акша-шалың улугтарынын база илгезин.

Даштыкы чурттарже, култура харылсаалары тудары-биле сурганчылан база болжур. Эвилел кижигуну кижиңиң ажалында иштата кирдүңгөн кымырыдаларга кирери берге. Эвилел бо-дунга кижигунерин камгалаар апаар.

— Чаа чылда албан-ла, программалар база бар-ла мыйнаа?

— Тыва култураның дугайында Хоюлдузун белеткениге киринкесип турар бис. Ундезлекчи хуралы-ыска бодуларынмын илеткелге кириген, «националист» деп атка кирген мен. Тыва култура — Чөөн чүктүг културамын-биле камгалаалыг, акаа даяныр ужураат деп ам-даа ол хөвээр савап турар мен. Бо чымын Шагдыр-Сурун аттың илүстүп 60 чыл ою, Тывага бот-тыныгыр уран чүктүг баштайгы кээргүлениңиң 60 чыл ою, тыва култураның улусчу чогаалчы хоюнуларының чөвдөлери көвей. Финляндияны, Германияны, Кыдаттын, Моолдуң, Ирибаликтиң култура инитилелдери-биле харылсааларын эгезээр бис.

Уран чүүл үчилдизинде 12 долу өскүс сургууларга болган тыва културанын хоюнуларыга ачылуу эгезинер-биле тускай эртеринер, хөжөөлериң артырар болуп турар бис.

Эвилелди тургускан кол-пол организациялар — Култура министрствозу, Култура ажылдакчыларының профэвилелиниң рескому бодунуң кижигейин, ачы-дузузын чедээр боор деп чүве Култура ажылдакчыларының эвилелинин баштаар черини, кижигунери идеген турар.

Ол шыкаш Республика Президентизинге эне-те-летип удуругу — Шериг-оол Дианжикович Ооржакты бүүгү таазы-биле дедирчирине Тываның 2400 чылдыг култура ажылдакчыларына тускай аймагыңың үндүрер бис.

Интервьюю Сарыг-оол КУУЛАР алган.

Култура улус өөредилгези болгаш чечен чогаал килдизи

ОРУЛГА ЧОК БОЛГАН

Хөвү-Аксы суурга кезек кижи чыгып берген, солу-чугаалакчы, хөережи олур бис.

— Артистерни концертти көргөш, кулак уюк, берге-ле болду!

— Бичаар дашкыр чүүнарга, ишиңи күжүрдүн өй аргар бээр?

— «Металлург» талаары чидикейип тургань чорук...

Бичаар-ла чугалакчы

олурувуста биддингени бол-за, сөөлү хүнерде аалдап келген «Аян» ансамблиниң концертине оон көрүкчүлөр барбаан, артистерниң орулгазы чүс-чүс акшага шыкандырылгы болган.

«Артистер болган рынокдизе канчап баар боор. Бо берге хүнерде көрүкчүлөр эми эртерин кусканынас, оокум хөгжүм-биле бараалгаар болза, артистерни

орулгазы арбын болур база чон билир мен. Рыноктуң негелдениң кым-даа чагыр-тыр, «артап болбас алып өргөн, дээр болбас демир өргөн» деп тымызынтап, тыва чон чагып чоран.

Бичангай орулга херек бе, азы «димирашкын» амыктыг бе дээрин артистер шилеп алдынар.

Оюн КОРОДА.

БҮЗҮРҮЛ БИСТЕ БАР

Хайырананда сарыг-шагынның Хүрээ-дуганын амыктыг дээрин солуннардан номчаан бис. Сарыг-шагынның Хайыракава-лама-башкызы Вячеслав Кукузетович Серенот, бертинген Олег Павлович Бажың, олер улусчу эми Олег Павлович Тойдук «Арыскан» совхозтун дирекция, профкомунуң чалааны-биле Арыскан суурга ийи хүн дүргүзүндө ажылдааннар.

Булунгы башкыларыс чонун хүндүткөдиг хүүлөп, ачы-дузузын көргүссөн. Олар Арыскан ортунам школанын өөреничилери-

дээр чүс чээрби рубльди бергени чаптаңчы, бодамчалыг болган. Хундулуг аалчылар совхоз баштаар черинге суг бажын келер чарык арылап-аштап, кажаалап алырын, Тей-Ужунга аржаанын чоңа ачыктыг кылдыр ажыглаар, аныктар эргээ өөреним, бергээ өөреним, төрөзү черин, төрөл чоуну чаар-тып, өөртүп чоруурун күзөөнер.

Ада-өгбөлөрүстиз эки чаачылдарын кезээде бижыг сактырыңа бүзүрел бисте улур.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.

ТИИЛЕП ҮНЕРИ БЕЛЕН ЭВЕС

Чөөн-Хемчик районунуң улус өөредилге килдизин башкылар аразына «1991 чылдың тертин башкызы» деп конкурсту эрттирген. Амаа 35 башкы кирип, боттарының билч-мерге-билениң дөңсөни, арга-дузузун кижигейин, ачы-дузузын чедээр боор деп чүве Култура ажылдакчыларының эвилелинин баштаар черини, кижигунери идеген турар.

амаа маргышкан. Бо уудаа база оларын аразында тергилерип ылгаштып үнген. Түннелинде бирги чери Андрей-оол, ийигизи — Ирина Куулар, а Кара-кыс Куулар — үшкү черге үнген.

Бирги черин алган башкы-ла түтөк-биле нады «Э-эки иччээл» даш деп тускай шааналдыг тынсыкан. Ийги черже үнген башкы аша база өрөктөгү шааналдан алганда, «Өөрүкчүлериң, сагыш-сеткилиң таарышканы» деп шааналды алган. Кара-кыс Куулар аша-биле нады «Тилелгеңе чүткүл деп тускай шааналга төлөктөгү болган. Ол башкы үшкү черин алган дээрин сагылырп каайн.

айаа маргышкан. Бо уудаа база оларын аразында тергилерип ылгаштып үнген. Түннелинде бирги чери Андрей-оол, ийигизи — Ирина Куулар, а Кара-кыс Куулар — үшкү черге үнген.

Бирги черин алган башкы-ла түтөк-биле нады «Э-эки иччээл» даш деп тускай шааналдыг тынсыкан. Ийги черже үнген башкы аша база өрөктөгү шааналдан алганда, «Өөрүкчүлериң, сагыш-сеткилиң таарышканы» деп шааналды алган. Кара-кыс Куулар аша-биле нады «Тилелгеңе чүткүл деп тускай шааналга төлөктөгү болган. Ол башкы үшкү черин алган дээрин сагылырп каайн.

Виктор ХОВАЛЫГ.

ЧУРУКТА: чурттуг суралыг ыраажымы Эдита Ньеха.

Ол Чаа чыл таварыштыр болган.

«Кыргак-авалар» клубунуң конкурзунага кижикеш, оон хүндүдүг келжигүр болган. Ол ам ийи дактыр кырган-ава алпарган. СЭТА-ның фотоу.

Халапка таварышканының дилээ

БӨМБҮРЗЕКТИҢ СУДАЛЫ

Чүгле мээң когарааным, шүүдээним эвес

Өрткен чылдың октябрь 19-та Алтай хад чогууда Кара-Чыраа — деп черге колу жуп турдум. Ол үезд хундуру аякса болур болгай, чандык машина-биле үшдөрт чорук кылдып тургустунган, орайтай берген. Оон соонда дөрт ийиң хоювусту, хууда мал-маганымыс — инектерин, өшкүлериң аш деп алгаш чоругунавус.

Бистин сохузувустун 3 дуугар хою-трактор бригадының чогууна асфальтык арыкту келди чорашан, кызыл талазында бир машинаның оокумнаар-лаа хире эвес куштаалыш орарын көрүп кадыныс. Экин надарың алыг кижилер болган уштуп алган бөрүн чагып, алыгып-кышырып, олчы удуур шапты. «Нама-Аз» халыгыңан келген, өрүк нежин бар чыккан сөөлүг хойлар, инектерин кылса бөрү-пашаан, — тугеу-ла ор. Мал сүрүп чораш чалаг кижи орукта көжүп турган үең. Чылаң бооп, сөөлүг ийиң ийиң машинаның башы ийиң дугуңга кагыдып.

оон шимчээшкениң оокурга-датып, Машина мезээ метр-ле кире чепизинде оор, оруктуң даштарың ийичке чүдүзү кире бердим.

Кабинаның пассажирлер олар талазында бир хөвээр чыккылаар ырыла-ылаан үнүп келген, бисте дорамчыл, эки-бак сөгөп сөгөп чолду. Бис база-ла хоралаан, хоюдаан сетканымыс-биле майына аша турган бис, хире-шаанымыс-биле харылап-лаа турдувус. Машинага бастырган бертин-межел мал аразында кылаштарыга беэин каракка чаркыны-лаа, көрүчү-үр-лаа кончуп чорашан.

Ийи шаң кире мананымыс соонда, ажил-айшымыс директор, специалистер, КАН ажылдакчылары келген. 46 кой, 4 ийиң, 16 өшкү алган. 22 хөй, 6 өшкү бертинген болду. Эргенинде бергининиң машинамыс-биле чың бчларай тараан кой, дашы-кыгыңа чыгыстан чыкп каарыксың, 9 хөй тымыл-байн каарган.

Бичан директоруус кел-

геш, машинамыс көре сал-ла: «О, опят Анисимов (О, ам база-ла Анисимов)» — дээр чүве. Оон дынал турарыма, 1990 чылда 25 башкы мал база бастырып наан кижи бооп-тур. Бистин «Сосновское» дуржукта, бүүдүрүлде ажил-агайының чолаанымы болду.

Херекти истеп, хынаары-биле Тахынның район прокуратуразына, иштики херектер илдингиче билдириниң кирип каап мен, «Чолаачыда кандыг-даа бүүдүрүчө» деп ханымы алдым.

Хойлар күрүне хою бол-байн аан, инектер, өшкү-лөр бодунуң хууда-даа болза, эдидиң дүгүн чылдык на амыл-агынга дооразы келген мен. Ам кол айтырдым: «Мында хөй когарал анаа-ла мээң каражам бооп артын каары ол бе? Бир эвес мен хөй аразыга чораш болжумза, база-ла чүгле хөй аяк-талым ыргажып чыдып каар турган бе?»

Бо берге үезд ол машинага бастырык хөй малдык

эди колдуунда-ла ажылдап чок арканы хомудачык. Инектерим эдиди Бай-Хаактың колбасы кылып петичке чедире бээрим, деп кезини албайн барды. Албай-ла чыгып, өшкүлериң, хойларын нежин беэин аякы чок боор чорду. Бизде берге чүве болган соонда, өр бөзүн өлөтүшкениң, чаш уругуларымыс кожаымыс аага үш хонгаң. Эрги чүртке дедир маанайың чоруй барган беш таан база тымыл-байн. Бо бүгүңү когарал шүүдөниң канчаар кижи боор мен.

Мээң билдирим-биле, мындай таварыгач үш-даа каат болуп, түнөөдериң база-ла колдуунда мээзин-биле дөмей болган. Дүн-хүн чок ажилдап чорур өш-өүрүм малчыларың бо талазымыс-биле бодалы кадымы оюг?

С. АПАН-ООЛ.

«Сосновское» ДБА-ның «Шынык» агар саныне илдингичиң диледим. (Авт.)

АБУ-ТАБИ. КНО-нун чигинче секретары Бутрос Гали Россияның Президентин Борис Ельцин-биле ужураары-биле чоокку үезде Москыга келир.

КНО-нун Айык чок чорук чөвүлениң кижигунери чурттарын найсылаптары кезип чоруп тура, Б. Гали Айык чок чорук чөвүлениң кижигунери чурттарын дээди деңгелге тыларың 31-ле ужуражышкының хун чурумунуң айтыргыларын чугаалакчы дүшүрткен. АКП-ның президентиз Дж. Буш-биле ол айтыргылар талазы-биле чугаалакчы каапкан. Б. Гали ам Париже, Москыга, Лондонга, Пекине баар.

Турцияның ИХМ-ниң төлөөкчизи Фидис Динчмен меделгезин.

Турцияның ИХМ-ниң ик меделелин сөөлүг үезд даштыкы парлагала тартип турар Турни бустун дүшкүн Совет Эвилелинин Ортаагы Азия республикаларын бодунуң салдырыңа чагырып алыр, ол политика шугуму-биле бодунуң идролуг күчүзүн тургузарымыс-биле технологияны сактып алыр дугайында чүддериниң көстүп келгени-биле кылган. Турцияның даштыкы политикамы кандыг-даа чалакчы уг-шч чок, бодунга өскөдериң чагырып алыр мун шаңжың-чүдүгө аайымыс-биле тергидээр дээр хон чок деп, Фидис Динчмен айткан.

банк саныне шилдиктен. Россияга болган Барын Европаның чурттарына гуманитарлыг дуза көргүзериң боттандырып турар ол организацияны даргазы Клаус Нельдериниң алдыга чоруктаң чагаазында Германияның чазаның баштымыс оларын сөөлүг үезде кылдып чоруктаң «чугула болган ачы-дуузалыг ажылы» дээр өөрүп четтиришиниң илдереткен.

«Кар Дойчландыны» дөрт кирип-лези-биле өрткен чылын Россияне 600 муң аякчыл постмалдарын чоруткан, оларын ишти дөңсөң 7 муң тонна аякчыл, Амгы бо «нышык дузааның» шугуму-биле Германияның хамаатыларынын хууда болган бергени аякчылларының бергени аякчыл-хөргилериниң дуузалы-биле Москыже, Санкт-Петербургке болган өскө-ле хууда хоорайларже 5700 тонна хире аш-тем продуктуларын чоруткан.

Альберт ОНДАР Таңды район.

